

6

Живојин Ђурић
Миша Стојадиновић
Конституисање
српске државности
у XIX веку
ПРВИ ДЕО

ФОНДАЦИЈА
ЗА СРПСКИ
НАРОД И ДРЖАВУ

БЕСПЛАТАН ПРИМЕРАК

ISBN 978-86-81728-05-5

9 788681 728055

ФОНДАЦИЈА
ЗА СРПСКИ
НАРОД И ДРЖАВУ

ЖИВОЈИН ЂУРИЋ МИША СТОЈАДИНОВИЋ **КОНСТИТУИСАЊЕ** **СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ** **У XIX ВЕКУ** ПРВИ ДЕО

**Конституисање
српске државности
у XIX веку
ПРВИ ДЕО**

Приређивачи:
Др Живојин Ђурић, научни саветник
Др Миша Стојадиновић, виши научни сарадник

ФОНДАЦИЈА
ЗА СРПСКИ
НАРОД И ДРЖАВУ

2020.

**КОНСТИТУИСАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ У XIX ВЕКУ
ПРВИ ДЕО**

**ЖИВОЈИН ЂУРИЋ
МИША СТОЈАДИНОВИЋ**

ИЗДАЈЕ:
Фондација „За српски народ и државу“
ДИЗАЈН КОРИЦА И ПРИПРЕМА ЗА ШТАМПУ:
Горан Ратковић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:
Катарина Пиштељић

ШТАМПА:
Бирограф, Београд

ТИРАЖ:
500 примерака

© Фондација „За српски народ и државу“, 2020.

ISBN 978-86-81728-05-5

Илустрација на насловној страни:
sr.wikipedia.org

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323(497.11)“18”
316.334.3(497.11)“18”

ЂУРИЋ, Живојин, 1954-

Конституисање српске државности у XIX веку. Део 1 / приређивачи Живојин Ђурић, Миша Стојадиновић. - Београд :
Фондација „За српски народ и државу“, 2020 (Београд : Бирограф). - 53 стр. ; 20 cm

„Целокупан материјал ове брошуре представља адаптацију и прераду књиге „Рађање грађанске Србије“ аутора
Мирослава Ђорђевића и Живојина Ђурића у издању Института за политичке студије која је објављена 2002. године“ -->
Увод. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. [55].

ISBN 978-86-81728-05-5

1. Стојадиновић, Миша, 1983- [аутор]

а) Политичке институције – Србија – 19в
б) Србија – Политичке прилике – 19в

COBISS.SR-ID 16118025

УВОД

5

СРПСКИ НАРОД КРАЈЕМ XVIII И ПОЧЕТКОМ XIX ВЕКА

1. Српски народ крајем XVIII века

7

**2. Народни устанак и питање власти
у периоду 1804–1813. године**

12

НАРОДНА РЕВОЛУЦИЈА
И ФОРМИРАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ ИНСТИТУЦИЈА

1. Политичка улога Правитељствујушчег совјета

17

2. Тенденције у развоју уставног питања

20

ДРУШТВЕНЕ И ПОЛИТИЧКЕ ОСНОВЕ САМОУПРАВЕ
СРПСКОГ НАРОДА ПОСЛЕ 1815. ГОДИНЕ

**1. Политички односи у Србији
у време Другог српског устанка**

25

2. Народна канцеларија као орган управе

28

**3. Јачање старешинске опозиције према самовољи
кнеза Милоша Обреновића**

31

ПРЕРАСТАЊЕ НАРОДНЕ САМОУПРАВЕ У ПОЛИТИЧКЕ
ИНСТИТУЦИЈЕ ВЛАСТИ СРПСКОГ НАРОДА

1. Елементи српске власти у народној самоуправи

38

**2. Народна самоуправа по хатишерифима
из 1830. и 1833. године**

41

УСТАВНА ОРГАНИЗАЦИЈА
ДРЖАВНИХ ИНСТИТУЦИЈА

1. Карактеристике Сретењског устава

45

2. Карактеристике Турског устава из 1838. године

48

ЛИТЕРАТУРА

55

Увод

Приказ развоја политичких и грађанских институција у овој брошури нема претензије на исцрпност и потпуност. У њој се приказују само поједине најзначајније етапе формирања политичких институција у XIX веку. Без обзира на изазове и капацитете тих институција, које можда нису биле изграђене до краја нити учвршћене у пракси, оне ипак представљају део историјске стварности и присутне су у политичким схватањима, тежњама и борбама за народну самоуправу и коначно ослобођење од турске власти. Концепција приказа развоја политичког живота у Србији у овом периоду оријентисана је пре свега на анализу суштинских, а не формалноправних елемената развоја политичких институција. Ова брошура даје систематични приказ политичког и грађанског живота у Србији у XIX веку посматран кроз развој демократских модела организовања политичких институција, које су обликовале нашу државу. Имајући у виду ограничен простор, није било могуће детаљно обухватити све значајне елементе за разумевање настанка политичких институција Србије у XIX веку, већ само обресе, који ће читаоцима омогућити да се упознају једино са неким основама. За даљу и дубљу анализу треба консултовати литературу наведену на крају. Целокупан материјал ове брошуре представља адаптацију и

прераду књиге *Рађање грађанске Србије* аутора Мирослава Ђорђевића и Живојина Ђурића у издању Института за политичке студије која је објављена 2002. године. Овако скраћена верзија у најсажетијим цртама приказује системски развој политичких институција Кнежевине Србије са свим успонима и падовима које је тај развој пратио.

Текст ове брошуре посвећујемо драгом и уваженом професору др Мирославу Ђорђевићу у знак захвалности за његов научноистраживачки рад подређен изградњи и устројству српске државе у XIX веку.

Српски народ крајем XVIII и почетком XIX века

1. Српски народ крајем XVIII века

Крај XVIII века обележен је великом прекретницом у историји српског народа у оквирима Београдског пашалука, који је успостављен административном поделом Турског царства. Ослободилачка и национална борба српског народа под утицајем постепених промена у односима друштвених снага узима нове размере. Насупрот слабљењу турског феудализма, у животу српског народа најављују се нови економски и друштвени односи. Оно што још није било могуће задобити у оружаном борби, припремало се у духовној и социјалној структури друштва.

Изневерен у својој борби за време последњег аустријско-турског рата из 1788–1791. године, српски народ се супротстављао турској власти успостављањем нових односа, пре свега елементима народне самоуправе (формално признатим или не), који су настали као неизбежна тековина нових европских друштвених промена.

Аустријска окупација Србије од 1717. до 1739. године јасно је показала како у друштвеном животу изгледа „ослобођење“ које је Аустроугарска наменила српском народу. Међутим,

борба српског народа, упркос тешким страдањима и без непосредних резултата, није била узалудна. У окршајима с турским одредима, учествујући у великим збивањима балканске историје, српски народ је стицао ратна и политичка искуства која су била веома значајна у борбама за остварење његових националних тежњи почетком XIX века.

Кочина крајина 1788. године^[1] представља етапу у којој оружана борба српског народа против турске владавине почиње да узима нов, снажнији замах. Али не треба прећи ни преко читавог ранијег века у коме су постепено сазревали услови за рађање и размах народног духа за ослободилачку борбу.

Урату Аустрије и Турске, који је започео 1788. године, борба српског народа била је потпуно подређена аустријским

[1] Кочина крајина, борбе оружаних одреда српског народа у време аустријско-турског рата 1788–1791. године. У време аустријских ратних припрема 1787. године, да би спречили устаничке покрете у Србији, Турци су насилно разоружали народ. Тада је доста људи пребегло преко Саве и Дунава на аустријску страну, да се тамо организују и припреме за упад у Србију када почну операције аустријске војске. Од бегунаца су на аустријској територији образоване добровољачке чете под командом аустријских официра. Осим тога, крајем 1787. године и у Србији јачају припреме за борбу. Само из Београдске нахије било је спремно 500 људи да удари на Турке, а са многих страна стизале су у Аустрији молбе за муницију. Срби су у два маха пружили могућност аустријској војци да упадне у Београдску тврђаву и заузме је, али су оба покушаја пропала због пасивног држања аустријске команде. Када је, најзад, фебруара 1788. године, Аустрија објавила рат Турској, српски добровољци, међу којима је био и Коча Анђелковић, учествовали су у препаду турске лађе на Дунаву. После те акције Коча се није вратио на аустријску територију, већ је кренуо у унутрашњост Србије и растурао у народу аустријске прокламације с позивом на борбу. Када су Турци одговорили новим насиљем, Коча је са десетином Срба напао Пожаревац. Вест о останку узбунила је Турке у околини и они су се повукли у Смедерево. Коча је са одредом кренуо даље, очистио од Турака Паланку, Баточину и Багрдан и избио на главну комуникацију, која је из Београда, преко Ниша, водила у Цариград. Без обзира на успехе српске војске, због пораза аустријске војске на другим фронтovima и смрти цара Јозефа II турска војска је присилила аустријске снаге на преговоре, чиме су могућности очувања Крајине смањене, уз гаранције да ће за устанике бити проглашена општа амнестија.

ратним операцијама. За почетак тих операција предвиђено је и позивање српског народа у борбу на оним територијама где би се аустријске војне јединице нашле у покрету против турске војске. На тај начин потпуно је занемарена могућност самосталних акција српских одреда на широј територији на којој је живео српски народ. Из тих разлога, народ се није масовно припремао ни организовао, није било договора о заједничким акцијама и самосталним стратегијским циљевима српског народа. Управо у томе како се развијао однос српских предводника с аустријском командом, какав је став аустријска команда заузимала према вођењу рата и према српским оружаним одредима и какве је то последице имало за развој оружане борбе српског народа лежи основни значај искуства Кочине крајине.

Истовремено, израстањем сеоских трговаца и јачањем трговачког промета с Аустријом, остварењем тешњих веза са Србима преко Саве и Дунава, крајем XVIII века ослободилачке и националне тежње и циљеви српског народа добијају одређенију друштвено-политичку садржину у редовима трговаца, свештеника и калуђера. Поводом тих циљева српски народ је био под утицајем развијенијег европског и војвођанског „грађанства“ на које су се тада и ослањали. Свргавање турске власти и њену замену аустријском влашћу сеоски трговци доживели су као улазак у друштво других европских народа и обезбеђење услова за даљи економски и културни развој.

Кочина крајина и акције оружаних одреда српског народа у време аустријско-турског рата 1788–1791. године означиле су дотад неостварени замах оружане борбе српских народних маса, који је, између осталог, био резултат рађања ситне предузетничке структуре, која је почела да преузима руководећу улогу у ослободилачкој борби и организовању

народа постављајући конкретне државне и националне циљеве.

Циљеви прогласа српског народа из 1791. године, изнети у захтевима архимандрита Стевана Јовановића,^[2] нису остварени у последњој деценији XVIII века, али поновно враћање Србије под турску власт ипак није значило враћање старог стања.

Војна слабост Турске, која се јасно показала у последњем рату, а затим и пораст ослободилачких покрета поробљених народа у југоисточној Европи, указивали су Порти на нужност реформи којима би се учврстила централна власт, поправили финансијски и војни положај и, с друге стране, донекле задовољили покорени народи. Српском народу дата је амнестија за учешће у аустријско-турском рату, јаничарима је забрањен повратак у Београдски пашалук, њихове вође су побијене, а почели су и преговори са српским старешинама поводом тражених самоуправних повластица.

Несигурност Београдског пашалука и потребу да се он одбрани од јаничарских одметника у последњој деценији XVIII века српске старешине искористиле су за јачање самоуправних повластица, проширујући их у неколико махова, 1793, 1794. и 1796. године. Фактички, те су повластице биле још шире него што је било одређено Портиним указима. Учвршћене су сеоска и кнежинска

[2] Извод из захтева Стевана Јовановића: „Да би се оваквим начином мир закључио; како што је Каравлахија била да би ми турском цару отсеком новце давали колико би се у миру закључило; а Турци у нас да се не мешају нити њине паши ни муселими нама да суде. Но со обшче народским сагласијем да изаберемо једнога от наших поглавитих људеј, који ће всјем нам командат бити, како што је био Влашкој Богдан бег и он да би отсек, что би било између нас совокупљао и турском цару пошлао, а ми на нашој земљи да би могли мирно радити и себе уживати.“

народна самоуправа; уз то, нахије су добиле право да имају своје нахијске кнезове, који су заступали интересе нахија пред турским нахијским старешинама, муселимима.

Крајем XVIII века јавили су се, дакле, услови за друштвено раслојавање, али нема довољно података о изразитијим сукобима економских интереса међу старешинама или пак између сељачких маса и старешина. Такође, нема података о сукобима интереса сеоских трговаца са оним њеним повлашћеним делом, који је био носилац власти. Међутим, даљи друштвено-економски развитак, заоштравајући те противречности, довешће до њихових отворенијих испољавања, посебно поводом организације нове власти, као статусне основе за стицање материјалног богатства.

Проблем израстања самоуправних повластица и питања народне самоуправе, како су се постављали и решавали крајем XVIII века, непосредно је повезан са битним моментима даљег развитка државности у Србији.

У том периоду Србима су у Београдском пашалуку проширене самоуправне повластице у оквирима села и кнежина на основу којих је јачала народна самоуправа. Они су имали сопствене органе, сеоске и кнежинске скупштине. На народним скупштинама је биран сеоски кмет, кнежински кнез, а затим и нахијски кнез као заступник српског народа пред нахијским органима турске власти (муселим, кадија, везир и др.).

У нахијском седишту нахијски кнез је заступао интересе Срба пред турским органима који су били на челу нахија, тј. пред муселимом као управном и кадијом као судском влашћу. На челу пашалука и даље је био везир, чије су се наредбе преко муселима саопштавале српским старешинама.

Тежње за пуном самоуправом, изнете у програму из 1791, постојале су и даље. Међутим, у захтевима за народном самоуправом, исказиваним 1793. године, постојале су и извесне разлике у начину њеног остваривања. С обзиром на то да су самоуправне властице предлагане и прихатане на скупштинама кнезова, извесни старешински слојеви имали су друкчије интересе него поборници пуне самоуправе. Према томе, оваква или онаква објективна ситуација није доводила до сужавања или проширивања циљева српских старешина, већ до могућности да се кроз народну самоуправу остваре тежње старешинског слоја друштва. Међутим, уместо остварења програма самоуправе, која би значила пуну унутрашњу независност Србије, борба за самоуправне властице значила је обезбеђивање интереса појединих старешина који су се јављали као извршни органи турских власти. Вероватно су самоуправне властице прихватиле старешине које у оружаном борби у време Кочине крајине нису ни учествовале, већ су у критичним моментима радиле на стишавању народа и његовом покоравану турским властима, обезбеђујући своје већ стечене друштвене позиције у власти и материјално богатство. Старешине, трговци и занатлије, као све препознатљивија социјална структура у српском народу на крају XIX века, постају грађански слој, који у ослобођеној Србији, на политичкој позорници у организацији државне власти, штити своје интересе.

2. Народни устанак и питање власти у периоду 1804–1813. године

Када су јаничари 1801. године превратом збацили а затим убили београдског везира Мустафа-пашу и учврстили своју одметничку владавину над Београдским пашалуком укинута су све самоуправне властице српског народа и заведен је режим неограниченог насиља. Порта није

признала дахијску владавину те су устаници могли рачунати да се бар у прво време Порта неће окренути против њих. Перспективу борби против дахијске владавине пружала је чињеница да је Порта у последњој деценији XVIII века морала да да српском народу самоуправне властице и, ако ништа друго, народ је својом борбом могао бар њих да поврати.

Самоуправне властице крајем XVIII века биле су најмањи могући уступак српском народу, границе преко којих ни Портин снага није могла прећи. Када су их јаничарски одметници (Аганлија, Кучук-Алија, Мула Јусуф и Мехмед-ага Фочић) укинули, то је могла бити само отворена најава оружаног сукоба.

Полазећи од традиције народне самоуправе и државне и духовне свести стечене у борбеним искуствима српски народ је 14/15. фебруара 1804. године^[3] на Народној скупштини изабрао Ђорђа Петровића Карађорђа за вођу и донео одлуку о подизању народног устанка. Тако је српски народ повео самосталну оружану борбу против дахија да би, збацивши њихову власт, збацио уједно и турску власт уопште. За случај да се тај крајњи ослободилачки циљ не постигне, постојала је могућност да пред Порту иступи с одлучнијим захтевима и врати се под њену власт само под одређеним условима – уз гаранцију унутрашње самоуправе. То су биле политичке идеје устаника кад су 1804. године кренули у оружану побуну.

[3] Значајна је и чињеница да су се пре доношења одлуке о подизању устанка већ током 1803. године у више манастира окупљали просветитељи (Хаџи Рувим, Хаџи Ђера, Хаџи Милентије и Хаџи Георгије), који ће својим духовним радом и опредељењем за ослобођење српског народа у јануару 1803, у манастиру Боговађа, окупити 12 српских кнезова и убедити их да положе заклетву и припреме се за подизање народног устанка против турске власти.

Питање власти постављало се у двоструком виду – као питање односа према турској власти, тј. у којој ће мери она бити отклоњена или сужена, и као питање изграђивања устаничке власти, односно даљег проширења српске власти. Ове алтернативе зависиле су од исхода устанка, односно да ли ће се њиме остварити самоуправа или независност.

Међутим, постојали су и други, такође двоструки аспекти питања власти. Наиме, није била реч само о томе у којој ће мери бити сужена турска власт и да ли ће бити збачена него и о томе коме ће припасти власт у ослобођеној Србији. Тај моменат је био пресудан за развитак политичких односа и државности и представља суштину политичке историје Србије, чије се контуре већ овде оцртавају у оном смислу у ком ће преовлађивати у читавој првој половини XIX века.

Основно је, дакле, било не само да се размотри у којим ће се оквирима развијати власт него и какве ће бити тенденције у решавању тог питања. С једне стране, питање самоуправе Србије, постављено током устанка, било је важно јер је значило одређени континуитет у развоју погледа на самоуправу, а с друге стране, било је израз одређених унутрашњих сукоба у борби око самосталне власти у српском народу на почетку XIX века.

Без обзира на коначни исход народног устанка, тј. да ли ће се њиме задобити самоуправа или независност, ликвидацијом јаничара 1804. године на знатној територији ослобођене Србије није било турске власти. Из тих разлога постојала је објективна потреба да се организују заједнички послови, али су и том приликом испливали посебни интереси народа, старшина и њихових трговачких партнера.

У Цариград је као српски депутат упућен Петар Ичко ради уговарања услова мира. Уместо мира, дошло је до нових борби са Портином војском и победе над Хафис-пашом на Иванковцу, 15. августа 1805. године. Тиме је фактички објављен рат Порти снажном народном револуцијом у којој је на политичкој позорници српски народ поставио питање самосталног организовања власти независне Србије. Велики пораз турске војске принудио је Порту на преговоре с устаницима. Преговори с Портом нису довели до решења питања самоуправе.

Ликвидација јаничара у Београдском пашалуку, а затим настојања Порте да се среде њени односи са устаничком Србијом, отворили су преговоре између устаника и Порте. Међутим, мисија Бећир-паше није успела, јер су устаници тражили гаранције за потписивање споразума којим би се заштитила народна самоуправа српског народа, као и решење политичких питања, која су формулисана представкама Порти још из 1805. године.

Док представка из априла 1805. године, у складу с ранијим програмима најшире самоуправе, говори само о односима Србије и Порте, дотле представка из маја 1805. улази у чисто унутарполитичка питања односа међу старешинама у српском народу. Представка од 1. априла 1805, на пример, предвиђа само изборност старешина који управљају народом, а представка из маја 1805. године предвиђа да Порта својим указима потврђује изабране старешине.

Старешине које би Порта потврдила указима не би могле да дођу на положај за који су изабране нити да буду свргнуте с њега без Портине сагласности. Такво сужавање самоуправе Србије јачало би положај нижих, нахијских старешина у управи и њихову независност од врховне власти. Положај тих старешина био би гарантован исто онако као и положај

врховног кнеза и не би зависио од његове власти, па би у случају сукоба с врховним кнезом нахијске старешине могле да се обрате Порти и одрже на свом положају и против воље врховног кнеза.

Народно право избора старешина могло се изигравати и обраћањем Порти за посредовање у случају да их народ збаци. Такви захтеви су били покушај да се заштите они интереси старешина који су претходно обезбеђени самоуправним повластицама. Насупрот томе, Карађорђе, који је фактички задобио врховну војну команду, тежио је да ојача своју врховну власт, те је зато у представци од 1. маја 1805. питање међусобног односа старешина и устројства власти остало унутрашња ствар, дакле питање фактичног односа снага.

Крајем 1806. године Порта је потврдила одредбе Ичковог мира из 1806, којима је Србији дата широка самоуправа, и послала свог изасланика да оконча преговоре и постигне споразум. Међутим, охрабрени новим успесима и победама на Мишару и у Делиграду 1806. године, као и приликама које су им се указале избијањем руско-турског рата 1806, устаници су одбацили предлоге за мир и продужили рат против Турске у савезу с Русијом. Одлучност у захтевима српског народа ојачана је и заједничком победом руских и српских снага, што је довело до битке и победе на Штубику 1807. године. На тај начин устаници су тежили да задобију пуну независност од Порте.

Народна револуција и формирање политичких институција

1. Политичка улога Правитељствујушћег совјета

Старешинске борбе имале су неповољан одјек у устаничким масама, али су оне биле немоћне да их спрече. Фактичко израстање старешинске власти онемогућило је многе замисли и програме о уређењу ослобођене Србије. Ипак, вредно је поменути програм, који је Божа Грујовић спремио поводом оснивања Правитељствујушћег совјета српског као органа власти српског народа. Запажајући самовољу старешина и њихове међусобне борбе, сматрао је да изнад свих треба да постоји закон, који ће важити за све подједнако и спроводити начела правде. Спровођење законитости био би задатак Правитељствујушћег совјета.^[4]

Новоосновани Правитељствујушчи сојвет српски, као централни орган власти у Устаничкој Србији, основан на Народној скупштини у Борку 1805. године, у свом првом

[4] Овде треба истаћи захтев Боже Грујића поводом оснивања овог совјета: „Закон је воља вилајетска, која вилајету цјелом и сваком добро заповеда а зло запрешчава. Први дакле господар и судија у вилајету јест закон. Под законом мораду господари, поглавари и совјет правитељствујушчи (общча канцеларија) и свјашченство, и воинство и сав народ бити; и то под једним и тим истим законом. Закон добре, заслужне да награди; а зле, непокорне, лењиве у служби

саставу имао је људе без већег значаја и утицаја.^[5] Најпре је имао седиште у манастиру Вољавчи, затим у Боговађи, где је, како бележи Караџић, за неколико месеци само судио, а затим се преместио у Смедерево, где је почео да ради на томе да присвоји власт. Међутим, настојања да се Совјет потврди за највишу власт у земљи нису успела. Будући да није био признат као орган врховне власти и да фактички није могао да спроводи одлуке у делокругу који је себи одредио, као орган врховне власти није могао да буде представљен ни у захтевима подношеним Порти. Стога га није било ни у представкама из 1805. и 1806. ни у одредбама Ичковог мира из 1806. године.

да каштигује. Зато закон разуман и праведан бити мора... разум дакле и правда јесу две половине благополучија. Гди разума и правде нема, ту нема закона. Ми да подигнемо и да добро утврдимо у Србији ова 2 реда: разум и правду и да их добро укрепимо са цјелом нашом снагом, да се свака сила и снага њима покори. И овај мудри и праведни закон, да нам прави господар и заповедник буде. Он да заповеда господарима, војводама, совјету, свјашченству, владикама и свакоме малому и великому. Он ће нас бранити и слободу и вољност сачувати. Гди је добра конституција, т. е. гди је добро установљење закона, и гди је добро уређена власт под законом, ту је слобода, ту је вољност, а гди један или више по својој вољи заповедају, закон не слушају, но оно што хоће чине, ту је умрео вилајет, ту нема слободе, нема сигурности, нема добра, већ је онде пуста(х)илук и (х)ајдуклук, само под другим именом. То јест нико у народу да нема власти ни најмањем сиромашу зла чинити; а особито онај, кога је народ за судију и заповедника изабрао, не само да не сме ни најмање зло чинити, него да мора у свакој прилици добро чинити иначе није достојан судија и поглавар бити. Посебно се наглашава дужност земаљског поглавара у погледу чувања унутрашних и спољних слобода."

[5] Овај орган српске власти састојао се од 12 изабраних представника из 12 нахија. Њиме је предвиђено 6 попечитеља (министара) који су бирани између ових изабраних представника Совјета. Поред председника Совјета, бирани су министри за војску, финансије, правду, просвету и цркву, и иностране и унутрашње послове, као и један секретар. Међутим, министри су уведени тек 1811. године. У свим нахијама организовани су уједно и магистрати (судови) да обављају нахијске послове. Совјет се преселио у Смедерево после његовог ослобођења, а 1807. године сели се у Београд и остаје до пропасти устанка 1813. године.

Акти уставног значаја из 1808. године^[6] нису у потпуности сачувани, али се њихове битне одредбе виде из акта Совјета и Карађорђа којим се обнародују донети закључци. Њима је Карађорђе признат за врховног вођу, који ће све заповести издавати преко Совјета, који ће их прослеђивати даље нахијама на спровођење.

Уставни акти из 1808. нису донети уз учешће свих старешина и наишли су на опирање Карађорђевих противника. Тако проглашени акти нису могли да промене фактички однос снага нити да пресеку борбе старешина. Оне су се продужиле и постајале све оштрије, отежавајући и само ратовање. Сукоби међу старешинама, заоштрени ратовањем 1809. године и различитом оријентацијом у спољној политици, навели су Карађорђа да 1811. године приступи оштријим мерама за учвршћење власти. То више није било старешинско договарање, већ притисак да се усвоје припремљене одлуке. За такве мере Карађорђе је налазио доста оправданих повода, које је непосредно, у тачкама, предочио старешинама.

[6] Неки од најзначајнијих акта из 1808. године: „дајемо на знање како јесмо у договору у Тополи и у Београду држаном с врховним господарем и свим старешинама закључили и заклетвом взаимном потврдили како сљедеће: 1. Совјет Народни, сви комендант, војводе, кнезови и сав народ признајемо Господара Карађорђа Петровића и његово законотомство за првог и врховног сербског предводитеља, којему се сви објешчавамо вјерни и његовој заповјести покорни бити; а он, Господар Георгије Петровић, објешчава се за сав народ отеческу бригу носити и Совјет Народни за врховни земље Суд препознавати. 2 Све заповјести издаваће Господар Ђорђе Петровић преко Совјета Народња и у договору са Својетом Народним. Свака наредба која се закључи, ако ће на општу ползу да буде, то је нужно да се по заповести изврши онако као што је заповеђено. Ово другојачије не може бити док сваки чиновник и старешина не зна откуд ће заповест примити и кому ће одговор на свашто давати. Зато, дакле, даје се на знање сваком кому надлежи знати, да ће се од сад наредбе и заповести издавати од врховног господара преко Совјета Народњег. Совјет Народњим пак издавати ће заповест на првог од Нахије коменданта, који ће, после, примљену заповест на подчињене себи власнике издавати и од њих совершеније заповести изискивати, за које ће отјет Совјету Народњем давати."

Акти из 1811. године^[7] такође су дати у виду узајамних обавеза, при чему се истицала наглашена потчињеност старешина Совјету и Карађорђу, и признавање Карађорђу наследног положаја врховног војводе. Посебно је била значајна обавеза чланова Правитељствујушћег совјета према Карађорђу која је требало да овај орган потчини његовој врховној власти.

Овим актима је Србија 1811. године доградила организацију власти. У оквиру Правитељствујушћег совјета ствара се нека врста зачетка владе. Одређено је шест совјетника за попечитеље (министре), с ресорима унутрашњих послова, спољних послова, војних послова, финансија, просвете и правде. Судство је такође било дограђено; осим нахијских судова, постојао је и Велики суд (Земаљски суд).

2. Тенденције у развоју уставног питања

Уставно питање у Србији није се зачело ни развијало само у односима и облицима о којима сведоче формално

[7] Неки од најзначајнијих извода акта из 1811. године који говоре о односу Совјета и Војводе: „1. Ми Верховним Вождем нашим и народом наменовани члени Правитељствујушца Совјета Народња [...] закљичемо се [...] да ми хоћемо нашему верховному господару Георгију и отечеству вјерни бити и служити, њему совјетовати што благополучије народа изискује; хоћемо њему и његовим законим потомком свагда и у свако време шчастија и нешчастија вјерни и покорни бити. 2. Никада о постављенију другог верховног војводе, докле се он и његово потомство налази, нећемо ни мислити, ни говорити, нити пак трпити да који спомене. И ако би се који усудио тако што предузети и споменути, хоћемо га за обичега нашега врага и народња непријатеља и бунтовшчика сматрати, држати, судити и наказати. Ништа што се каса важних народних дјела у Совјету, у земљи, и вње земље, без знања и одобренија Вехровнога Војводе никакво никад дјелат нећемо; никакова у земљи нашој поглавара, војводу и кнеза без потвржденија онога признават нећемо. 4. Ни чиновнике служашче народ сербски и во обшче никога смертног казнију, вјечним заточенијем и низверженијем без согласија Верховнога Војводе казнит нећемо, који власт има и дајемо му право помиловат.“

уобличени уставни захтеви и решења. Оно се јавило и као суштинско питање основних односа у друштвеном животу, облика у којима се они утврђују и права човека која из њих произилазе. У развоју Србије у XIX веку није се само замењивала једна класна структура другом, историјски прогресивнијом, нити се само распадала преживела организација политичке власти и рађала нова, већ је основни облик развоја – свргавање туђинског друштвеног система и политичке власти – давало наде да ће даљи народни живот бити ослобођен од изабљивања власника и насиља власти.

Програми независности или самоуправе у односу на турску царевину, већ према успону или кризама ослободилачке борбе, имали су крајем XVIII и почетком XIX века различити обим захтева, али увек с тежњом да се задобију услови у којима би српски народ на својој земљи „могао мирно радити и себе уживати“ и бирати своје старешине као што је то већ најављено у прогласу Стевана Јовановића из 1791. године.

Међутим, већ у првим годинама XIX века, у Устаничкој Србији, у новим друштвеним и политичким односима, нису се могли избећи сукоби различитих интереса приликом организовања сопствене власти. Божа Грујовић је у својој беседи, као што смо већ навели, састављеној уочи оснивања Правитељствујушћег совјета, истакао закон изнад воље старешина, али су практично старешине ипак кројиле законе, и то не само када су се нагађале о организацији и надлежностима виших и нижих органа власти (акти из 1808. и 1811) већ и када су, противно традицији, настојали да своје положаје учине што независнијим од народног избора или контроле народа (поједине одредбе Карађорђевог законика).

Са самоуправним повластицама под Турцима народ је на сеоским и кнежинским скуповима расправљао и одлучивао о многим стварима. Кнежински, па и нахијски кнез, кога је народ бирао и могао да промени, радио је оно што скупштина закључи. У току устанка, са изградњом власти, самоуправа је почела да се ограничава настојањем старешина да се осамостале и постану што независнији од народног избора и контроле. Уместо да врше функције у интересу народа, све више су настојали да управљање народом буде у складу с интересима старешина и друштвеног слоја који их је подржавао. Карађорђеви законик је предвиђао да војне и више старешине не бира народ, већ да их поставља виша власт. Народ је бирао ниже старешине, али није могао ни њих да збаци, изузев судски, због неке кривице. Значи, није постојала политичка одговорност старешина, а народ није могао да их збаци уколико није био задовољан њиховим радом и управљањем; они су могли да буду смењени само ако учине кривицу по закону.

Осим општих настојања старешина да њихова функција не зависи од народа, одвајање од народних маса огледа се и у изразитим манифестацијама посебних интереса. Оне су ишле од самовољних поступака до злоупотребе власти и коришћења позиција за сопствене економске интересе. Све што се огледало у економском и друштвеном јачању позиција старешина, огледало се и у њиховом учвршћењу као органу власти, и то у толикој мери да су чак и извесни акти највиших органа власти били усмерени на обуздавање самовоље старешина.

Народна револуција српског народа за независност Србије скинула је с дневног реда питање самоуправе, али је оно поново оживело у тешкој ситуацији 1812. и 1813. године. Обуставом рата Русије и Турске, на фронту према

Турској нашли су се само српски устаници. Незадовољни одредбама о Србији у Букурешком уговору о миру^[8] 1812. године, Срби су поставили последње услове народне самоуправе, а посебно њеног признавања у унутрашњим односима, у ствари оне реалности која се изградила у друштвеним односима и организацији власти у народној револуцији.

За очување народних и државотворних тековина народне револуције у 1812. години од битног значаја постали су и међународни односи. Наиме, уговарајући мир с Турском, Русија је утврдила одредбе које се односе и на српски народ, без овлашћења и знања српских власти.

Депутати су на Портине услове одговорили да ће их саопштити народу, а ако се народ сагласи да ће закључити мир. На Народној скупштини од 1. и 2. јануара 1813. расправљало се и о питању услова за мир. Они су формулисани у 12 тачака, а међу најважнијима били су: да ће српске границе остати под контролом српске војске и да се у то нико неће мешати; да ће велики султан и Девлет признати Карађорђа за врховног српског војда; да ће такође признати Правитељствујушчи совјет сербски и Земаљски суд; да ће се поштовати власт Девлета; да ће један царски паша или везир бити примљен у пратњи одређеног броја Турака ради признања царске власти; да ће се Девлету давати одређени данак у оној величини која буде договорена; да ће овај данак сакупљати искључиво српски кнезови; да ће српски врховни војд, Правитељствујушчи совјет и Суд земаљски судити Србима, а царски везир ће

[8] Тачка 8. овог уговора је гарантовала српску аутономију и амнестију, али је обавезивала на рушење војних утврђења. Порта, међутим, није поштовала одреднице овог уговора и користећи руско-француски рат поново је покорила Србију.

заповедати и судити Турцима, смештеним у гарнизону; да ће целокупна трговина бити слободна и да ће одговорност за њу сносити Правитељствујушчи совјет.

Када је устаничка депутација поднела захтеве народне скупштине турским представницима у Нишу, крајем јануара 1813. године, није успела да поведе преговоре. Турски представници су на устаничке захтеве за самоуправом Србије изјавили да се тиме тражи краљевство у царству те су обећали само амнестију, с тим да Срби остану турска раја, као што су и били, под турском влашћу. Тада су пропали последњи покушаји преговора представника српских устаника и Порте. Исте године је одбрана српског народа доживела слом, а земљу је током 1813. поново окупирала турска војска.

Друштвене и политичке основе самоуправе српског народа после 1815. године

1. Политички односи у Србији у време Другог српског устанка

После слома народне револуције 1813. у Србији је поново заведена турска власт и укинута су њени органи настали у периоду од 1804. до 1813. године. Нахијским и кнежинским старешинама делимично су враћене њихове раније функције, из времена пре устанка 1804, јер је Порта желела да се ситуација у Србији што пре смири. То је дало наде старешинама у настојањима да поврате све раније самоуправне повластице и да их и даље проширују, као што је то било после Кочине крајине, у последњој деценији XVIII века. Те наде су биле поткрепљене и Портином обавезом из VIII тачке Букурешког уговора из 1812. године између Русије и Турске.

Међутим, крајем 1814. долази до Хаџи Проданове буне,^[9] а 23. априла 1815. године кнез Милош Обреновић, упркос настојањима старешина да умире народ, подиже Други

[9] Вођа ове буне био је Хаџи Продан Глигоријевић. Буна је завршена победом турске војске, а у њеном гушењу буне нарочиту улогу имао је Милош Обреновић.

српски устанак. Осим озбиљнијег сукоба код Љубића, устанак се без већег замаха и ширих ослободилачких циљева завршио споразумом којим су враћене и проширене повластице српском народу. У пракси, с даљим друштвено-економским развитком и премоћи коју је он давао српским друштвеним слојевима над турским феудалцима у оквиру Београдског пашалука, израста фактичка самоуправа ширих размера, мада је Порта није формално потврдила. Народни устанак из 1815. и по своме карактеру и по својим тековинама разликовао се од устанка из 1804. и убрзо је завршен компромисом, који је одговарао политичким тежњама српских старешина, а био је неизбежан из више разлога. Прво, пораз из 1813. године снажно је утицао не само на расположење народа него и на његову борбену снагу. Није било великих залиха оружја, командни кадар је био десеткован погибијом и емигрирањем великог броја старешина у време слома народне револуције. Друго, устаници су се 1815. одмах нашли у сукобу с Портом, јер више нису постојале повољне околности, као 1804, да се борба поведе најпре против дахија – Сулејман-паша био је представник Портине власти у Србији. Најзад, постојање тачке VIII Букурешког уговора омогућавало је Порти да безобзирно угуши устанак, јер је „српско питање“ постало дипломатско питање, а европске силе нису биле благонаклоне према устанцима и револуционарним покретима малих народа.

У народном устанку 1815. године није било услова да српски народ самостално решава питање власти, али да се оно ипак постављало сведочи разговор између кнеза Милоша и Петра Молера на састанку Молера и Павла Дукића с кнезом на Кличевцу.

Молер је истакао план поделе власти по областима, што су желеле и крупне старешине у устанку 1804–1813, проти-

већи се Карађорђевој централној власти. Тражио је да се израстање сличних претензија спречи претходним споразумом старешина. Кнез Милош је одбио да разговара о томе, изговарајући се да треба сачекати да се земља ослободи. Међутим, он није ни узимао у обзир могућност потпуног ослобођења, већ је радио на компромису с Портом и пристао је на њега кад је постигнут. С друге стране, знао је да се и приликом компромисног решавања односа са Портом морало поставити и решавати питање српских власти, али је за решавање тог питања чекао погодније околности. Постојао је и други, локални сепаратизам. У представци Порти од септембра 1815. године тражено је увођење положаја врховног кнеза, али и потврда нахијских кнезова бератима. Међутим, стварни значај добили су преговори с Марашли Али-пашом, новим београдским везиром, јер су неке одредбе споразума морале одмах да се утврди не чекајући решење Порте.

Устанак 1815. године, као што смо већ назначили, завршио се компромисом са Портом, чија је основа био усмени споразум српских старешина са Марашли Али-пашом, турским војсковођом, који је дошао на положај београдског везира. Осим обнављања ранијих самоуправних повластица, уведена је и српска врховна власт, у колегијалном облику Народне канцеларије^[10] и српских органа локалне самоуправе. Све су то елементи на основу којих ће касније Срби добити српску аутономију у оквиру Османског царства и успоставити Кнежевину Србију са својим органима власти.

[10] Народна канцеларија је била управно тело 12 кнежевина, тј. нахија Београдског пашалука, а за њене чланове именован је из сваке нахије по један кнез. Она је била стационирана у Београду под турском влашћу, док је Милош Обреновић боравио на ослобођеној територији у Крагујевцу и Пожаревцу. После бројних споразума између кнеза Милоша и турског везира Народна канцеларија је изгубила свој утицај на вршење управе над српским народом.

Јединство српског старешинског и трговачког слоја било је потпуно само у заједничком напору да се сузбију народни отпор и његове слободарске тежње. Победа над тим тенденцијама била је стварна основа на којој је створена Кнежевина Србија, а оне су санкционисане и Портиним хатишерифима из 1830. и 1833. године.^[11]

2. Народна канцеларија као орган управе

Одредбе уговорене усменим споразумом српских старешина с београдским везиром, којим је као носилац врховне српске власти уведена Народна канцеларија, представљале су компромис који је привремено могао да задовољи све старешине. Нахије су у Народној канцеларији имале своје представнике, дакле, обезбеђено је учешће у највишој власти нахијских старешина, а претенденти на врховно старешинство могли су у њој добити посебан положај и борити се за јачање своје власти. Споразумом је само предвиђено стварање Народне канцеларије (као новог органа власти српског народа), њене функције у судству и прикупљању дажбина, а не и појединости њеног устројства, избора њених чланова, односа према другим органима власти и уопште основе нове организације српске власти. То је препуштено старешинама и народу, дакле, фактичком односу снага, и он је у пракси одмах почео да делује и преиначује одредбе споразума.

Кнез Милош је по завршетку устанка користио обилазак нахија да учврсти своју надлежност у решавању свих питања у оквиру добијених самоуправних повластица.

[11] Више о овим хатишерифима видети у поглављу „Народна самоуправа по хатишерифима из 1830. и 1833. године“.

Потврђујући, као врховни кнез, нахијске кнезове, преузимао је надлежност Народне канцеларије, а постављајући их крњио је права народне самоуправе која је предвиђала изборност старешина. Учвршћивање нове власти кнез Милош је повезао са својим политичким плановима и припремао терен за ликвидирање Народне канцеларије као органа врховне власти. Сукоби у Народној канцеларији и поводом ње, који су започели с њеним оснивањем, врло су се брзо заоштрили. Бојазан кнеза Милоша од Народне канцеларије била је у ствари стрепња од Петра Молера и његове групе, а исход њиховог сукоба требало је да фактички реши и судбину Народне канцеларије, односно питање врховне власти у Србији.

Тек када се ослободио главних супарника и противника и када му се дала неочекивана прилика да убије Карађорђа (1817. године), кнез Милош је могао да рачуна да је припремљен терен да се озакони његова врховна власт. То је учињено на скупштини у Београду, 6. новембра 1817, и њему је преостало само да се бори да му Порта потврди наследно кнежевско достојанство. Борба за врховну власт била је само једна страна старешинских борби. Напоредо се водила и борба за централизацију власти, која је после учвршћивања врховне власти кнеза Милоша постала главно политичко питање, што је изазвало нова политичка прегруписавања.

Постављајући органе власти по нахијама кнез Милош је спроводио и мере централизације власти, укидао нахијску самоуправу и њене органе сводио на извршне органе.

По одредбама Споразума из 1815. године, сакупљање дажбина прешло је у руке српских старешина, с тим да их они сакупљају и предају Народној канцеларији, а ова везиру.

Кнез Милош је одмах, по овлашћењу Народне канцеларије, почео да издаје наредбе о прикупљању пореза, водећи и том приликом самосталну политику, а слично је чинио и када је реч о осталим дажбинама. Учврстивши врховну власт, он је велике износе од убраних дажбина задржавао за себе, а појединачним повлашћивањем старешина стварао ослонац за одржавање своје врховне власти и све општију централизацију. Извори богатства кнеза Милоша били су многобројни. Политиком коју је спроводио по питању дажбина омогућио је себи готово монополистички положај у трговачком пословању, који је јачао и другим самовољним мерама. Мере кнеза Милоша које су погађале основне економске интересе старешина биле су стварни узрок њиховог отпора централизацији власти и покушаја буна 1816, 1817. и 1821. године. Оптужбе против кнезова говоре о утајама новца од пореза и њиховом обртању у трговини. За такве кривице оптуживани су Сима Катић, Сима Марковић, Марко Абдула, Стеван Добрњац и многи други кнезови.

Од 1816. године дажбине су стално расле и оптерећење маса постајало је све веће, као и препреке развоју сеоских трговаца ван старешинског слоја. Тенденције старешина за пуним економским монополом испољавале су се све јаче, а он је фактички био у рукама кнеза Милоша и његове уже околине.

Постојао је још један веома значајан захтев, у којем су се интереси сеоских трговаца и сељачких маса подударали: сељаци су хтели да се сами погађају са спахијама о откупу свих спахијских дажбина преко године једном сумом, или да њима дају одређене дажбине. Кнез Милош је 1820. године забранио да Срби закупљују спахијски десетак с образложењем да су постали гори и од самих Турака.

Наравно да кнез Милош није ускратио себи да их закупљује, нити да их уступа старешинама у подзакуп. За ту меру не може се рећи чак ни да је била једна од привремених мера којима је кнез Милош хтео да ублажи незадовољство народа. Та забрана је била једно од ограничења донетих 1820, када се очекивало добијање самоуправе, па је требало обезбедити да главне привредне позиције остану у рукама централне власти.

3. Јачање старешинске опозиције самовољи кнеза Милоша Обреновића

Унутрашњи развој Србије до двадесетих година XIX века био је, када је реч о друштвеним и политичким односима, припрема за нову, одлучујућу етапу. Уколико се приближавало коначно решење питања народне самоуправе Србије у односу на Порту, утолико је изразитија била борба за учвршћење српске власти према народним масама. Али, због нарастања друштвених противречности, то није могао да буде миран развитак, већ бруталан обрачун, какав обично прати настајање државне власти.

Односи са Портом били су нерешени због питања самоуправе Србије, које се стално налазило на дневном реду. Двадесетих година оно се прецизније формулише у представкама Порти и преговорима српских депутација. Али нерешена формална питања нису била препрека да се реши питање онога што је фактички задобијено. Старешинска опозиција је расла и тражила своје место у врховној власти.

У настојањима кнеза Милоша Обреновића да се постигне споразум са Портом посебно је значајна представка из

1820. године. У њој су садржани захтеви који обухватају сва питања самоуправе Србије, и предлажу се решења која ће касније бити претежно усвојене.^[12]

Око 1820. године у старешинском слоју су се формирале политичке групе с којима је кнез Милош све теже тактизирао у одржавању своје власти. Нахијске старешине су, у отпору централној власти, полагале наду у ферман који је Портин изасланик донео у Србију 1820. године. Тај ферман углавном је одговарао њиховим интересима, признајући Милоша Обреновића за „баш-кнеза“, али не дирајући у права нахијских старешина. То је била последња прилика у којој су нахијски кнезови могли да се боре за очување своје власти. Буна кнезова Марка Абдуле и Стевана Добрнца, која је избила идуће године, била је унапред осуђена на пропаст. Међутим, опасност по власт кнеза Милоша расла је на другој страни.

Опозиција богатих старешина није више пружала отпор централизацији власти, већ је настојала да се и сама ње домогне, преузимајући функције и делећи надлежности са кнезом Милошем. Осећајући јачање опозиције старешина, кнез се њихових веза с бившим старешинама у емиграцији, кнез Милош је био принуђен да се 21. новембра 1824. на Великој скупштини у Крагујевцу отворено брани од оптужбе да је приграбио власт.

[12] Извод из захтева: „Утврдити Милоша Обреновића књазем Србији и дозволити законим потомком његовим мужескога пола наслѣдовати Јему у овом достојинству, таквим образом да би он са сагласијем сербског Совјета могао изабрати себи наслѣдника и да би такови избор Порта всемилостивејше благоволила утврдити надлежашчком дипломом. [...] Да би на случај малолетства наслѣдника управленије народом стајало у сербског Совјета до совершеног возраста књаза. Таковоје положеније да би се набљудавало и у случају пресеченија (изумренија) књажеској линији до избранија паролом и утвржденија Височајшеју Портоју новога књаза.“

Све је ово, наравно, непосредно циљало на старешине, које су тражиле установљење Совјета. Па ипак, наводећи да је досадашњим његовим старањем и послушношћу старешина „довољно добар поредак међу народ наш уведен“, кнез Милош је изјавио да је прави повод за сазивање скупштине била његова жеља да се из редова старешина одабере до шест лица, која би чинила правитељство. Ово „правитељство“ би се саветовало са њим поводом важних ствари, које без његовог одобрења нису могле да се реше, и споразумно с њим старало о будућем уређењу Србије. Тиме би се одговорило новим задацима и уклонио приговор Милошевој самовлади.

Од преуређења врховне управе које је кнез Милош обећао није било ништа. За одлагање спровођења своје намере кнез Милош је нашао добар изговор у припремама буне у Рудничкој нахији, које су откривене десетак дана касније. Али пада у очи да је кнез Милош на скупштини за одлагање спровођења својих уступака (што је свакако и тада желео) пронашао разлоге у унутрашњој ситуацији, што сведочи да тада још нису запажени покрети у народу. Тражећи ипак неку одступницу, кнез Милош је после наведених обећања реформи и оснивања „правитељства“ напао те исте окупљене старешине да нису добро мотрили на подозриве људе и слали их њему на испит. Напад кнеза Милоша ишао је до оптуживања старешина да су повлађивали намерама бивших старешина да подигну буну.

У Таковој буни из 1821. године у први план су избиле многе економске тегобе и пружиле податке који расветљавају претходни развитак економских и политичких противречности. Уједно, то указује и на друштвено диференцирање богатијег становништва, које се ставило на чело незадовољних сељачких маса.

Сељачке народне масе нису се бојале међусобне конкуренције трговаца, она их је спасавала од уцена монополистичке трговине. Сеоски трговци су такође тражили слободну конкуренцију како би се онемогућило монополистичко понашање повлашћених старешина. За сеоску „буржоазију“ то је била нелојална конкуренција, а за сељачке масе извор нових кулука.

Ђакова буна је трајала десетак дана, али је покрет маса, који се испољио у упорном истицању захтева за променама у унутрашњим односима и контролом власти од стране народа, трајао и даље. Сви ти догађаји и покрети с краја 1824. и из 1825. године били су одраз револуционарне ситуације. Зато је разумљиво што се почетак Ђакове буне видео у припремама буне у Рудничкој нахији (откривене крајем 1824), а у Чарапићевом покушају подизања буне 1826. године чак сагледао њен изданак.

Буна се управо и развијала тако што су у појединим кнежинама на народним скупштинама по старом праву збацивани кнезови којима народ није био задовољан, или су задржавани, али под условим да поступају онако како народ одлучује. Негде су изабране нове старешине у које је народ имао више поверења. Како су поједине нахијске војске упућене против побуњеника прелазиле на њихову страну, тако се буна ширила, а прва заједничка скупштина побуњених маса одржана је у Тополи 21. јануара 1825. године.

Тополска скупштина, као скупштина представника свих нахија, била је велики корак у превазилажењу кнежинске скучености. На тој скупштини формулисани су јединствени захтеви у име народа читаве Србије. Крупан корак учинили су незадовољни сеоски трговци и занатлије који су се раније већ чврсто повезали да би одбранили своје интересе. Њих нису спутавале месне, локалне прилике, већ опште мере

које је доносила централна власт, на коју су ситни трговци изгубили утицај. Борећи се против тих мера и привилегија старешинског слоја морали су да иступе јединствено, да у народу пробуде свест и уз његову потпору поставе своје захтеве.

Када је устала против старешинског слоја и своје захтеве истакла заједно с народним масама, незадовољна нова социјална структура трговаца и занатлија није тражила места за себе у апарату власти. Изабран и потврђен за кнеза, Милоје Ђак се одрицао тог положаја можда и зато да би у самом почетку буне отклонио сумње са себе. Али без обзира на појединачне жеље за положајима, које су вероватно постојале, незадовољни слојеви становништва тражили су темељитије решавање питања власти стављањем под контролу народних скупштина, на које је она могла имати одлучујући утицај. Ту су се срили њени политички захтеви с тежњама народа за старом самоуправом.

Народни захтеви за свођењем органа власти на извршиоце народне воље и чуваре народних права за трговце и занатлије значило је пуно потчињавање власти њеном утицају. Народна воља се могла изражавати само на скупштинама, и тај облик скупштинског решавања питања одговарао је солидарности сељачких маса и њиховој друштвеној свести о заједничким потребама.

За развитак организације власти и њених функција после 1825. значајни су неки моменти испољени већ у Ђаковој буни, који указују на то да је она, упркос јединственом замаху у своме порасту, показала недовољно јединства пред коначним одлукама. Колебање се није исказивало толико у њеном основном програму, колико у начину његовог остварења и перспективама које су у њему видели поједини незадовољни друштвени слојеви.

Већ по својим манифестацијама Такова буна се разликује од осталих покрета и догађаја из времена владавине Милоша Обреновића, који су каткада неоправдано називани бунама. Особеност ове буне била је у томе што се на оружје подигла велика маса народа и истакла захтеве за унутрашњим променама.

Ту се, фактички, укоренила снага уставобранитеља^[13] према врховном кнезу, и то не само због тежње да се ограничи његова власт (што је и раније била жеља многих старешина) већ и због поступака кнеза Милоша, који су то омогућили. У време буне он се окренуо старешинама да му помогну да угуши народне покрете, што га је на извесно време ослободило притиска маса, али га је довело у положај да зависи од старешина. Он им је дао снагу да га ограниче, да му прете истим тим народом, којим је раније он њима претио. Уједно, што је и најзначајније, ту леже разлози што ни кнежева тежња за личном влашћу, без прогресивне друштвене садржине, ни тежња олигархије за озакоњењем сопствене самовоље, укратко ни Милошев ни уставобранитељски режим, нису могли да пронађу дубљи ослонац у народу. То су била само два начина на која се могла организовати власт против тог истог народа.

Привидно стишавање, одсуство изразитијих народних покрета за време даљих година Милошеве владавине, а неко време и под уставобранитељима, не треба приписивати

[13] У периоду Милошеве прве владавине уставобранитељи су били представници различитих социјалних структура српског друштва, а заједничка им је била борба против самовлашћа кнеза Милоша Обреновића. Они су у својим политичким активностима захтевали доношење устава и закона којима ће се ограничити Милошева власт. Улога уставобранитеља је била нарочито значајна у периоду Турског устава из 1838. због тежње да се у што већој мери ограничи апсолутна власт кнеза Милоша Обреновића. Најзначајнији међу њима били су: Тома Вучић Перишић, Аврам Петронијевић, Стојан и Алекса Симић, Милутин и Илија Гарашанин.

разрешењу противуречности интереса народних маса и нове власти, већ другим поводима.

Најпре, у стишавању народа у годинама после Такове буне, спољна ситуација ишла је наруку старешинама. Акерманска конвенција из 1826,^[14] а затим Једренски уговор о миру из 1829,^[15] указивали су на блиско решење питања самоуправе Србије и њено знатно осамостаљење у односу на Турску. То није био само изговор власти да умири народ, већ се објективно јављала нова перспектива – укидање спахијских дажбина и увођење организације власти засноване на законској регулативи. Различити друштвени слојеви надали су се или олакшању положаја или новом економском успону, те су стога били у ишчекивању нових законских решења у друштвено-економским односима.

[14] Ова конвенција је била резултат договора између Русије и Османског царства. Њоме је за Србе била предвиђена слобода кретања и аутономија над територијама одузетим 1813. године. Влашкој је дата контрола над дунавским лукама, а османска војска је морала да се повуче из Молдавије и Влашке.

[15] Једренски мир, уговорен 2. септембра 1829, потписали су Царска Русија и Османско царство. Овим уговором Турско царство се обавезало да дозволи Србији припајање шест нахија које су у Првом српском устанку освојили српски устаници, као и да призна аутономију Грчке.

Прерастање народне самоуправе у политичке институције власти српског народа

1. Елементи српске власти у народној самоуправи

Питање организовања српске власти било је, с једне стране, резултат борбе за самоуправне повластице и потискивања турске власти, а с друге, учвршћење одређеног карактера српске власти, формираног у процесу развитка друштвено-економских супротности у политичком животу српског народа.

Период који настаје у Србији од 1815. карактерише специфичан процес проширивања самоуправних повластица, готово до фактичке самоуправе. С једне стране, Порта је била у неповољном међународном положају и због неиспуњавања Букурештанског уговора о самоуправи српског народа није јој било дозвољено да у новим околностима поставља питање појединих надлежности, које су Срби већ преузели, а представљале су елементе најављене самоуправе. С друге стране, због финансијског расула у Турској сви органи турске власти у Србији били су препуштени материјалној зависности од кнеза Милоша. Посебно их је кнез Милош обавезивао поклонима, које су често и сами тражили, изјављујући да се неће мешати у надлежност кнезова и да ће све препустити њима.

Дуга дипломатска борбе за признавање самоуправе Србији не открива стварни пут стварања нове српске државе, Кнежевине Србије. Она је имала свој спољнополитички вид и њен успех је зависио и од спољних околности, али суштина процеса лежала је у унутрашњим односима и организацији сопствене власти.

С обзиром на преломни моменат 1825. године, изградњу апарата српске власти треба посматрати посебно у периоду до 1825. и у периоду после 1825. године. Основа за ову периодизацију лежи у различитом односу друштвених и политичких снага у тим периодима развоја српске државности и модерног друштва.

А) Своје захтеве за самоуправом старешине су септембра 1815. године засновале на одредбама Ичковог мира из 1806. године и изричито су се на њих позивале као на тековину српског народа, али су рачунале и на дејство тачке VIII Букурешког уговора из 1812. године. Усменим споразумом између српских старешина и Марашли Али-паше, октобра 1815. године, одређене су знатно шире самоуправне повластице од оних добијених крајем XVIII века, а још значајније по могућностима да својом применом учврсте нову српску власт. Порта је, примивши захтеве старешина од септембра 1815, прешла преко њих, и ферманима издатим почетком 1816. године потврдила само оне самоуправне повластице које су уговорене између Марашли Али-паше и српских старешина. Упркос томе што друштвени и политички односи у Кнежевини Србији нису били институционално уређени, неспорно је да је од 1820. године и надаље јачала старешинска опозиција, која је постајала реална политичка снага у борби за власт. Под њеним притиском кнез Милош је, прво, 1823. године увео први виши орган власти, подижући крагујевачки суд на степен „Обшченародног суда, суда над свим судовима по

варошима“. Друго, када се на народној скупштини у јесен 1824. кнез Милош бранио од напада да жели да присвоји сву власт, обећао је оснивање совјета. У овај совјет требало је да уђу кнезови Обшченародног суда, а из осталих нахија да се изаберу представници. Међутим, откривање припрема Рудничке буне кнез Милош је искористио да одложи почетак рада овог совјета за јануар 1825. године, а онда је избијање Ђакове буне опет одложило оснивање совјета.

Б) Развитак организације власти после 1825. године није био лишен сложености, које су биле последица односа у старешинском слоју; оне су постајале све пресудније како се приближавало формално решавање питања самоуправе Србије. Старешине су ипак биле јединствене у погледу потребе да се створе ефикаснија средства принуде над народом.

На Народној скупштини јануара 1827, на којој су саопштене одредбе Акерманске конвенције између Русије и Порте које се односе на Србију, кнез Милош није покренуо питање оснивања совјета, али је успео да га Скупштина поново прогласи за наследног кнеза Србије и да се о томе састави нова скупштинска адреса.

За време скупштинског рада састављена је и нова представка Порти, у којој се нису поново набрајали сви захтеви, већ се позивало на представку од 8. септембра 1820. године. Једино се нашироко образлагао захтев да се Милошу Обреновићу додели наследно кнежевско достојанство. Изабрана је и нова депутација за преговоре с Портом. У упутствима које је депутација добила стајало је да од питања наследног кнежевског достојанства не сме да се одступи ни по коју цену.

Пре него што је Порта коначно испунила своју обавезу према Србији, та обавеза је још неколико пута формално потврђена, и то учлану 5. Акерманске конвенције, закључене

између Русије и Турске 25. септембра 1826, и Одвојеном акту о Србији, приложеном уз конвенцију; у члану 6. Једренског уговора, закљученог између Русије и Турске 2. септембра 1829; у Хатишерифу од 18. септембра 1829. године. Сви ови акти, изузев Одвојеног акта о Србији приложеног уз Акерманску конвенцију, имају декларативни карактер и само понављају раније утврђене обавезе Порте.

Одвојени акт уз тачку 5. Акерманске конвенције између Русије и Порте 1826. не позива се само на Букурештански уговор већ и на конкретне захтеве српских представника.

2. Народна самоуправа по хатишерифима из 1830. и 1833. године

Самоуправа Србије успостављена Хатишерифом 1830. године^[16] имала је извесне непрецизности и празнине.

[16] Директни изводи неких од најзначајнијих чланова Хатишерифа из 1830: „2. Нихов садашњи књаз Милош Обреновић биће за награду његове верности к којој високој Порти, по гласу Берата, коим је снабден, држан као књаз реченога народа, и ово достојанство биће својствено његовој фамилији. Он ће имати од стране моје високе Порте правленије унутрашњи дела земље, кои приведније у дејство извршаваћу се у договору са скупштином, састављеном из поглавара земље; 3. Што се тиче они шест предјела, које Срби захтевају, да им се присаједине, будући су им отргнути били, о томе је закључено, да се тога ради наменују комисари од стране високе Порте, и од стране Руског двора, кои ће имати налог, да извиде право стање овог дела, и по томе ће се после поступити; 4. Аран и сви други данци утврдиће се одредително, а сумама прихода војени притјажанија, која заими и тимариоти имају у санџаку Смедеревском, кроме Нишког, и која ће притјажанија прећи под власт и правленије Срба, битће проценена и причислена к приходима они предела, кои ће се присајединити; 6. Кроме тога, будући да желим, да речени народ може под сенком царске моје силе учествовати у оним ползама, које трговина даје, тога ради они Срби, кои би се хтели на трговину одати, примат ће од власти моје високе Порте, по пасошима, које ће од свог књаза получавати, нужде тескере, с којима ће моћи путовати по моим државама, да би тамо трговали, као и остали поданици моје високе Порте, и да их (х) нико, ко био да био, не сме узнемиравати, и да им се не сме аспра једна као за трошкове на тескере изтезавати, но да налазе свуда покровитељство и рукопомоћ; и кроме они таксе, које се захтевају од ђумрука, нико неће од њи искати [...] што би изван уредбе државне било [...]. 5. Власт моје високе Порте неће се мешати ни у унутрашња дела, ни у судејска решенија земље исте,

Све ће то касније дати повода не само различитим тумачењима већ и допунским актима и модификацијама који ће одржавати ново политичко стање у односима старешина, као и у односима појединих старешинских група према Порти.

Битне одредбе Хатишерифа садрже решења односа српског народа и Порте и унутрашњих права Срба, док су многа политичка питања, која су остала отворена, решавана у каснијим договорима између представника Порте, кнеза Милоша и старешина. Тиме је утврђено да се органи Портине власти који се налазе у Србији неће мешати у унутрашње ствари Срба, нити ће их бити ван градова, а управа, судство и одржавање безбедности поверени су кнезу. Хатишериф је решио и питање турских добара, која су била лична својина (мулк); она су се могла продати, или вући приходи из њих, пошто се процене. Гарантовали су се слобода богослужења и потврђивање црквених старешина без потребе да они долазе у Цариград. Посебно је било значајно то што је овим хатишерифом у Србији практично укинута турски феудални систем, чиме су отворена бројна питања о односу српских старешина у стицању свог иметка и развоју нових економских односа.

ни шта више захтевати ни аспре једне, кроме данка, који ће се, као што је речено, утврдити одредително за напредак; 8. Да би се предупредили неспоредци, који би се могли догодити у Србији, и да би се казнили кривци, то ће књаз Милош у служби својој имати нуждне војнике; 10. Муселими и војводе неће више пребивати по частима Србије, гди нема градова, и правосудије реченог места вручава се за унапредак реченоме књазу; 11. Турци, који притјаживају добра и земље у Србији и који би хтели опростити се такови, да би прекинули сва сношења са земљом, имаће годину дана времена, продати их Србима, по правичној цени, коју ће одредити комисари тога ради наменовани. А приходи башча, винограда, добра и земаља они Турака, који не би хтели прикинути сношења своја за земљом сасвим, почем се такође процене, битће давани заједно с данком азни Београдској, која ће дужна бити давати их њиним надлежним притјажатељима. Кроме гарнизова градова, пребивање у Србији забрањено је сваком другом Турчину сасвим."

За спољне послове предвиђено је да у Цариграду буде смештен стални представник Србије. Питања отворена Хатишерифом из 1830. године споро су се решавала због Портиног држања. Најзад је, након ефикасног притиска кнеза Милоша, решено питање шест нахија, што је убрзало решавање и осталих мање спорних питања. Међутим, и остале одредбе Хатишерифа из 1833. године^[17] имају дубљи

[17] Директни изводи неких од најзначајнијих чланова Хатишерифа из 1833: „ови пределом јесу: Краина, узимајући у њу и Гургусовац, Бању и Сврљик, Алексинац с Ражњем и Парафином, Крушевац или Алаџе-Исаар, једна част Старога Влаа, узимајући у њу и једну част Новог Пазара, познану под именом брвеника, и предел Дрински, растављен из Јадра и Рађевине; 2. Вишепоменути моји проишци Ферман утврдио је једну годину рока, да Турци, који живе по варошима око тврдиња, кроме Београда, могу продавати с ползом своја имања. Но будући је признано, да је речени рок недовољан к томе, и да би се дело ово преиначило и узаконило, то они имају власт пребивати у пределима Србије још пет година дана, рачунајући од дана издања и обнародовања овог Фермана. За овај рок од пет година дана они ће зависити од надлежи Везира ови предела, и битће управљани властима турским, које ће између њи избити; 4. Турци, који би хтели изселити се пре навршенија рока од пет година, имаће сваку рукопомоћ у томе, да могу с ползом продавати имања своја и преместити своје фамилије. Но у време навршенија поменутог рока, Турци, који живе у варошима, морају се преместити у друга места; и они, који су устањени у предграђама, кроме Београдског, ући ће с фамилијама својим или у унутрашњост тврдиња, или у друге стране, тако да унапредак никакав Турчин и ни у каквом случају не може се наново утврђивати у Србији. Но Срби мора ће савршено исплатити сходну цену земаља и имања Турцима, пре него ови изиђу; 5. И Турци, а тако и Срби, плаћајући таксе ђумручке, уживаће у Београду савршену слободу трговања, и овај ђумрук предаваће се Србима; 6. Допуштање иностраним поданицима, да могу трговати у Београду и пребивати у његовим предграђама, јесу такође тачке, о којима и Управитељ Београдски и ти треба један с другим да се договарате, да би ти иностранци сваку рукопомоћ и покровитељство имали, сходно трактатима, који између моје високе Порте и пријатељски сила суштествују. Који би од сопствене воље хтели продати или Србима или другим Турцима имања, која имају у Београду, они да могу то чинити без сваког прелјатства. Но иностранци неће ни у Београдским предграђама, ни у осталим пределима права имати, дејствителна имати имања; 7. Неће се никакве препоне полагати, да Турци и Срби напроудају један другом и од сопствене воље имања, која имају. Одредба о данку одсеком донекле употпуњава и прецизира сличну одредбу Хатишерифа из 1830. године. Уданак утврђен на 2300.000 гроша ... размемеће се ђумрук, који се теби вручава, приходи од тимара, зијамета и муката, који правленије има прећи у руке Срба, арач и сви ланци вообште, каи су досад примани ил у готову новцу, ил у натури, когму драго имена били. Данак плаћаће се сваке године, и на концу сваког шестог месеца. Срби ће руковати свим приходима свога отечества, и уживаће производе свои земаља."

значај. Тај ће се значај открити у процесу даљег економског и политичког развика, који ће све више прерастати унутрашње оквире Србије и затечене односе друштвених снага, засноване на још недовољно развијеном економском животу. Хатишериф из 1833. године најпре обележава нове границе Србије после присаједињења шест нахија.

Хатишерифи из 1830. и 1833. године формулисали су самоуправу Србије и решили спорно питање крајева одвојених од устаничке Србије 1813. године. Одредбе хатишерифа регулишу питање данка одсеком, који обухвата и спахијске дажбине, чиме је омогућено укидање феудалних односа и исељавање Турака из Србије, изузев гарнизона у тврђавама.

Уставна организација државних институција

1. Карактеристике Сретењског устава

Доношење Устава из 1835. године (Сретењски устав)^[18] представљало је покушај који се није могао учврстити у тадашњим односима политичких снага у земљи и у таквом међународном окружењу, а спремност с којом га је кнез Милош убрзо укинуо не умањује његов значај. Његови творци нису биле старешине које су устале против кнеза Милоша, нити сам кнез Милош, већ је он био израз стварних потреба земље. Ситуацију је прокинуо Димитрије Давидовић, слично Божи Грујовићу, пуних тридесет година раније.

[18] Изводи неких од најзначајнијих чланова овог устава: „5. Власти Србске јесу три: Законодатељна, Законоизвршитељна и Судејска; 6. Законодатељна и законоизвршитељна власт јесу: а) Књаз, и б) Државни Совјет, састављен из шест Попечитеља поједини и раздвојени струка дела народни, какоти: Правосудија, внутрењи дјела, финансија, инострани дјела, војени дјела, и просвјештенија, и из неопредјеленог числа државни Совјетника и Председатеља Совјета с главним Секретаром Совјета; 11. Попечитељи предлажу државному Сојвету законе и уредбе, сваки по струци, која је кому повјерена; 12. Совјет прегледа попечитељска предложенија у својим засједанијама, и подноси их Књазу на одобреније; 13. Књаз издаје решеније своје о предложенијама државнога Совјета најдуже двадесет дана после полученија њиног, већ ако Књаз за нужно нађе, позвати к себи Совјет, и посовјетоватисе с њим о истим предложенијама и тим се решеније отегне; 82.

Радећи на уставу, Димитрије Давидовић је настојао да се супротности регулишу и ублажавају радом одређених органа, а посебно Народне скупштине. Тај први Устав Србије озаконио је укидање самоуправности народа и

Скупштина народна састоји се из сто најодабранији, најразумнији, најпоштенији и повереније народно у највећем степену заслужујући депутата из свију окружија и свега Књажества Србије. Како ће се ови депутати и по кол ико из сваког окружија бирати, докле ли званије њино трајати, отредиће се особитим законом; 83. Сваки депутат, који би се бирао за Скупштину народну, не смје млађи бити од 30 година; 84. Сваки депутат шиљесе на Скупштину народну о трошку онога, који га шиље; 85. Скупштина народна купије сваке године по један пут о Ђурђеву дне у пуном числу на позиваније Књажескога указа, ако ли буде нужно, и више пута у години. Исто тако и отпуштасе Књажеским указом; 86. Никакав данак не може се наложити или ударити без одобренија народне Скупштине; 87. Сваки данак одређује се само за једну годину дана. И, ако се по истеченију ове види и докаже из рачуна Казначейства државнога, да није довољан, то ће га Скупштина народна за другу годину сходно повисити, како би мањак прошле године изишао; 88. Скупштини народној дужнаје финансија давати сваке године, а на захтевање њено и пре, чисте рачуне како о приходима тако и о расходима државним; 89. Годишња плаћа Књажеска не може се, без одобренија народне Скупштине повисити, но и без одобренија Књаза неможесе умалити; 90. Народна скупштина има право, чинити Књазу и државному Совјету представленија о жалбама каквим и тежбама, и молити их, да издаду закон о тому: јављати им злоупотребленија, која би видели у правленију; и тужити се Књазу на државни Совјет, ако би членови његови или друге власти нарушиле устав и права, утврђена уставом, и нарушиле права кога год Србина; 111. Сваки Србин и без сваке разлике једнак је пред законима Србским како у обрани, тако и у казни на свим судовима от најмањег до највећег; 112. Нико у Србији не може се ни гонити ни затварати, развје по пропису закона, и от законе и природне власти; 113. Нико у Србији да не стоји више от три дана у затвору, а да му се не јави кривица, за коју је затворен, и да се не узме на испит; 114. Нико у Србији не може казњен бити, већ по закону и по пресуди надлежнога суда; 115. Кому се један пут судило већ за какву кривицу, пак је по пресуди судејској казњен и отпуштен, или нађен да није крив, ономе неможесе по други пут судити за исту кривицу; 116. Свакому грађанину Србскому отворен је пут к свим чиновима у Србији, како се само нађе, даје способан и достојан к њима. При једнакој способности предпостављае Србин страному; 117. Саки Србин има право бирати нанин живљења свог по својој вољи, само који није на обштенародну штету; 119. Имање сваког Србина, било какво му драго, јест неприкосновено. Ко се покуси, дирнути у туђе добро и имање, или присвајити га, или окрњити, онај ће се сматрати за нарушитеља обштенародне безбједности, био он ко му драго и от куд му драго; 120. Но у случају, ако би правитељство Србско потребовало имање чије на општенародну ползу, то има право, употребити га на такову, но почем даде имаоцу накнаду за њега, пошто вјештаци процене; 121. Свакому Србину допуштено је, селити се са покретним својим имањем у друге предјеле турског Царства, а и у стране земље; но к тому треба да испуни законе уредбе, које ће се издати."

решио уставно питање у смислу поделе власти, али је својим оквирима оставио могућност за даљи развитак у складу са фактичким развојем друштвених снага.

Кнез Милош је поштовао традицију одржавања народних скупштина, мада им је одузео сваки значај. Народна скупштина је добила нешто важније место у Сретењском уставу, али ипак само да би кнез Милош преко ње могао да сузбије претензије државног Совјета. Међутим, без обзира на то каква је ограничења у својим правима трпела, Народна скупштина није много заостајала за оним положајем који је формално добила по Уставу 1869. године, ако се има у виду да би развитак од преко три деценије морао да покаже већи напредак. Међутим, најважнија мана Сретењског устава била је што је он практично укинут пре него што је ступио на снагу. Чињеница да су се Аустрија, Русија и Турска успротивиле том акту има шири значај, као што га има и само укидање Устава, као самоуправног акта Србије. Али, иако је често истицано задовољство кнеза Милоша што се ствар са Уставом тако завршила, треба истаћи да њега нису бранили ни старешине. И за њих је он био сувише либералан, изражавао је тенденције сеоског богатог слоја, укратко, друштвене тенденције, а не само тенденције тадашње власти. Стога је Устав имао више поборника у ширим масама, али оне тада нису биле одлучујући уставни фактор.

По своме трајању, укинут такорећи пре него што је ступио на снагу, Устав из 1835. године не би заслуживао дубљу анализу. Међутим, слободно се може рећи да је чак и такав, настао у интересу владајућих слојева, био реалнији израз потреба Србије од Устава из 1838. године. О томе сведочи и чињеница да се уставни развитак после 1858. не надовезује на Устав из 1838, већ, садржајно, на Устав из 1835. године. Он се позива на традиције народа које се нису поштовале за време уставобранитеља.

2. Карактеристике Турског устава из 1838. године

Борба олигархије против кнеза Милоша налазила је у приличној мери ослонац и у земљи и ван ње, и пресудно је утицала на даљи уставни развитак. Решење питања власти у Србији остварено је Турским уставом из 1838. године,^[19] написаним у Цариграду и објављеним у виду султановог хатишерифа. Формално акт којим је споља решено питање унутрашњег уређења Србије, он је одговарао тежњама виших старешинских кругова у Србији и њиховим интересима. Турским уставом остварена је заштита положаја и интереса старешинског слоја у Србији, за шта су се посебно залагали уставобранитељи. Али да би та традиција, уперена против кнежеве власти, победила, нужно је било окрњити самоуправу Србије. То је била

[19] По члану 3. Устава у кнежеву надлежност спадало је: „наименованије разни Чиновника Провинције; извршеније уредба закона заведени; врховно повелителство над војскама гарнизона нуждима за полицију и за предохраненије доброг поредка и мира Земље од сваког нападања и сваког нарушенија; стараније о предопределинију и покупленију терета и налога јавни, сиреч обштенородни; издавање свима Званичницима и Чиновницима Провинције налога и наставленија уредбени, која би била нуждна; поступак извршенија канзи, на које буду осуђени кривци по уредбама, и дајем Ти право, прашчати са изјатијама сходнима, или и умекшавати казни. Уједно, по стилу којим је Хатишериф писан, султан поверава кнезу Милошу образовање посебних органа; 4. Овој моћи Теби повјереној сушчој, Ти ћеш слѣдователно имати право совершено, за добро правленије Земље и житеља, ког су дужности на Тебе возложене, избрати, наименовати и поставити три лица, која, постављена под Твоим налазима, сочињаваћ ће централно правленије Провинције, и занимаћ ћесе једно делама внутрењима, друго финансијом, и треће руководством спољни дјела Земље; 5. Ти ћеш Теби устоити једну особену Канцеларију, која ће бити под управленијем Твог Мјестобљуститеља, Представника, кому ћеш Ти наложити, издавати и паспорте и управљати сношенијама, суштествујућима између Срба и Власти инострани; 6. Образоваћ ћесе и устројити један Совјет, састављен из Старјешина и најважнији између Срба. Число Членова овог Совјета бит ће 17, између који један бит ће Предсједатељ. Али, хатишериф није пропустио да надлежности и апсолутна права Совјета не подвуче у низу одредаба, које нису давале места никаквим произвољним тумачењима: 10. Јединствено дело овог Совјета бит ће: разсуждавати о јавним интересима народа, и Теби чинити своје услуге и своје споможеније; 11. Никаква уредба неће моћи бити примљена, и никакав налог неће моћи бити сабран, без да би он најпре и предходително од Совјета одобрен и примљен био; 12. Плата Членова

цена подршке старешинској олигархији, уступак на који су старешине и приликом ранијих преговора биле спремне, тражећи јемство свог положаја код Порте.

Већ по своме настанку уставобранитељски период, заједно са Уставом из 1838. године, без обзира на своју условљеност, представљао је приличну запреку за решавање битних момената економског, друштвеног и политичког развитака. То није био нарочито славан завршетак покрета, који је почетком XIX века најавио доследни обрачун са феудалним снагама и борбу за национално ослобођење и независност.

Интерес старешина за овакво решење питања власти и интерес страних сила које су му допринеле не исцрпљују сва питања значаја уставних решења и односа организације

Совјета бит ће одређена Тобом са согласијем обшчим и начином сходним, и кад њиова совокупленија буду устројена у мјесту централног правленија Књажества, круг њине дјелатности бит ће органичен и сведен на предмете следујуће: разсуждавати и рјешавати проблеме и тачке касателно уредба и закона Земље; Правосудија, данка, и прочи дајанија; одређелити плате и награжденија свију Званичника земаљски, као и постављати нова званија, ако би се у том потреба дала почувствовати; прорачунати трешкове годишње, нуждне за правленије земаљско, и разсуждавати о средствима најприличнијима и најсходнијима за налагање и купљење дајанија, којима застираће се плаћање приходом расхода; и на посљедак разсуждавати о сочинију једног Закона, кои одређава число, плату и правило службе воинства гарнизона земаљског, одређеленог за обдржаније доброг поредка и спокојства; 13. Овај Совјет имат ће право, дати устројити пројект са изложенијем побужденија за какав закон, који се њему полазан видио буде, и Теби га представити, ставившим Предсједатељу и Секретару Совјета на њему подписе своје, свагда међу тим под условијем, да тај закон никоим начином не носи дирање у закона права господствованија моје високе Порте, која је Господар Земље; 14. У вопросима, који ће бити разсуждавани у Совјету, примит ће се рјешеније оно, који буде имало за себе виество гласова. 15. Совјет имат ће право захтјевати сваке године у Марту и Априлију от три предпоменута Попечитеља извод њиови дјела за теченије године, и прегледати њиове рачуне; 16. Ова три висока чиновника. Попечитељи Внутрењи дела, Финанције и Правосудија, као и Попечитељ Твоје Канцеларије, за време, докле исполњавају своје дужности, засједаваћ ће у Совјету, положивши најпре заклетву; 17. Они 17 Членова Совјета неће моћи бити збачени без узрока, докле не би било доказано код моје високе Порте, да су се они учинили повини због каквог преступленија, или због нарушенија закона и уредба земаљски.“

нове власти према наслеђеним политичким сукобима и сукобима друштвених интереса. Неопходно је сагледати у чему је и како, макар и привремено, ново решење нашло ослонца у расположењима појединих друштвених слојева.

Проширеној основи привредног развоја и друштвених носилаца стицања имовине Милошева владавина није одговарала због његове личне повезаности са истакнутим трговцима. Али ако је старешинска олигархија могла да буде израз ширег слоја који се богатио, то је само зато што је својим бројем и својим везама покривала већи број ортака, него што их је имао кнез Милош. С друге стране, ова олигархија је морала да укине монополе због међусобне конкуренције. Међутим, у целини, она је фактички имала монопол захваљујући концентрацији богатства коју је већ остварила. Стога сукоби нису престајали, као ни конкурентски однос, а у самој олигархији развијају се и стварају различите „партаје“, које је повремено могла да повеже само заједничка опасност од јачања кнежеве власти.

Карактеристике личне владавине нису се много измениле, само је, према каснијим речима Светозара Марковића, Србија уместо једног кнеза добила седамнаест кнезова. Држећи неограничену власт у својим рукама, старешинска олигархија је опет имала премоћ над сеоским трговцима и занатлијама.

Турским уставом (Хатишерифом из 1838) није била предвиђена Народна скупштина, већ је, осим кнежевске власти, озакоњена власт олигархијског Совјета. Међутим, скупштина није била ни забрањена; према Портином тумачењу, српски народ је по свом обичају могао да се састаје у скупштини ради решавања својих питања. Али тада се већ утврдио нови обичај – да се народ не пита. Захтев за сазивање скупштине све више добија бунтовнички призвук,

те се она сазивала само у ретким тренуцима, када би влада осетила да би без те одлуке и сама могла да се сруши, као што је то било 1843, 1848. и 1858. године. Хатишерифом из 1838. (Турским уставом) потврђено је наследно кнежевско достојанство кнезу Милошу Обреновићу, али је умањен значај кнежевске власти.

Као што се види, Народна скупштина није ни постојала у Уставу из 1838. године. Међутим, две-три одржане Народне скупштине имају посебан значај у развоју питања народног суверенитета: прва, одржана 1843. године у вези са избором Александра Карађорђевића за кнеза и друге две, одржане 1848. и 1858, обе на притисак народа, на којима је народ постављао и своје захтеве, а посебно онај да се Народна скупштина, као највиши законодавни орган српског народа, редовно сазива.

На захтев Русије поништен је избор кнеза Александра. После договора с Портом одлучено је да се на новој Скупштини изврши избор кнеза, за шта ће бити обезбеђени слободни избори. Нова Народна скупштина одржана је у Топчидеру 4. јуна 1843. и њој је присуствовало око две хиљаде скупштинара из унутрашњости Србије.

После кнежеве беседе посланици су саслушали Портин ферман у коме се налаже да се за кнеза поново изабере Александар Карађорђевић, а да се вође уставобранитеља Вучић и Петронијевић удаље из Србије. Други део предлога изазвао је противљење скупштинара и решеност народа да се на скупштини не дозволи одлазак Вучића и Петронијевића из земље. Скупштина је наставила са радом 5. и 6. јуна 1843. године. Тада се отворило питање предлога страних делегата да пре избора кнеза Вучић, Петронијевић и кнез поднесу оставке и оду из Београда у Крагујевац. Затим, да се сазвана Скупштина прошири са нових две хиљаде посланика и да

се емигранти који су отишли из земље с кнезом Михаилом врате у земљу, од којих ће по један од сваких 200 емиграната учествовати у раду Скупштине.

Народни посланици нису прихватили да кнез, Вучић и Петронијевић поднесу оставке, али су усвојили да на Скупштини учествују и „емигранти“. Скупштина је наставила са радом 15. јуна 1843. са већим бројем посланика и једногласно је, акламацијом, за кнеза Србије изабран Александар Карађорђевић, о чему су званично обавештени београдски паша и представник руског цара барон Ливен. Потврда избора кнеза Александра уследила је 2. септембра 1843. године. После консултација Совјета и представника Русије и Порте, Совјет је за 28. јул 1843. заказао нову Народну скупштину. И на овој скупштини народ није пристао да се из земље протерају Вучић и Петронијевић. Скупштинари су овај предлог прихватили тек пошто је речено да ће удаљавање Вучића и Петронијевића бити привремено.

Једногласност уставобранитеља у избору кнеза није дуго пратила и једногласност у расположењу према њему. Прво, совјетска олигархија није била имуна на међусобне сукобе због позиција у самој уставобранитељској власти коју су пренели са кнеза на себе. Друго, и кнез Александар је у борби за позицију у власти тежио самовољи. Због тога уставобранитељски период не представља систем нове власти, већ сталну борбу за власт одређених променљивих група, које су у појединим случајевима били уз кнеза, а у појединим против њега.

Нови период, започет 1843. избором Александра Карађорђевића за кнеза, за који се обично наводи да је, бар у почетку, задовољио потребе сељачке масе, уједно је довео до крајње консеквенце дотадашњег политичког развитка у смислу јачања старешинских органа и опадања

улоге народних скупштина. Олигархија је остала на томе да народна права потпуно ускрати иако се никад са толико неприкосновености није говорило о правителству и устројству државне власти.

Шира литература

1. Група аутора, *Уставни развој Србије у 19. и почетком 20. века*, САНУ, Београд
2. Гузина, Ружица, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Београд, 1955.
3. Борђевић, Мирослав, *Пишање самоуправе Србије 1721–1830*, Београд, 1970.
4. Борђевић, Мирослав, Ђурић, Живојин, *Рађање грађанске Србије – развој политичких институција у Србији у 19. веку*, Институт за политичке студије, Београд, 2002.
5. Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књига I–IV, Београд, 1920–1924.
6. Јанковић, Драгослав, *Историја државе и права 19. века*, Београд, 1959.
7. Јовановић, Слободан, *Уставобраниоци и њихова влада, група влада Милоша и Михаила*, БИКС, Београд, 1990.
8. Казимировић, Васа, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1 и 2, Београд, 1990.
9. Милан, Матић, *Српска политичка традиција*, ИПС, 1998.
10. Милићевић, Јован, *Јеврем Грујић*, Нолит, Београд, 1964.
11. Милићевић, Јован, *Народне скупштине у Србији 1839–1843. године*, зборник Филозофског факултета у Београду, 1956.
12. Миловановић Милан, *Уставности Србијина*, СКГ, 1.6, 1908.
13. Новаковић, Стојан, *Турско царство пред српски устав*, Београд, 1906.
14. Поповић, Миливоје, *Борбе за парламентарни режим у Србији*, Београд, 1939.
15. Продановић, Јаша, *Уставни развојак и уставне борбе у Србији*, Београд, 1936.
16. Чубриловић, Васа, *Историја политичке мисли 19. века*, Београд 1958.